

SHAHAR MUHITIDA TARIXIY HUDUDLARNING SHAKLLANISHI VA ZAMONAVIY MUAMMOLARI.

Mualliflar: **Ruzmetov Shohruh Ulug'bekovich**

TAQU. Shaharsozlik va landshaft arxitekturası kafedrası 2-kurs magistranti.

Djumanazarova Mexriban Matyusupovna

Urganch Davlat Universiteti Texnika fakulteti Arxitektura kafedrası o'qituvchisi

Sabirov Orifjon Ikromovich

TAQU. Shaharsozlik va landshaft arxitekturası kafedrası 2-kurs magistranti.

Anotatsiya

Ushbu maqolada – bir qator tadqiqodchilar tomonidan Xiva madaniy merosi va me'moriy obidalarini o'rganishda ilmiy tadqiqotlar, izlanishlar olib borilgan. Shunga qaramasdan, Xiva hududida shaharsozlik muammolarida yetarlicha o'rganilmaganligi bois yoritib berilmoqda.

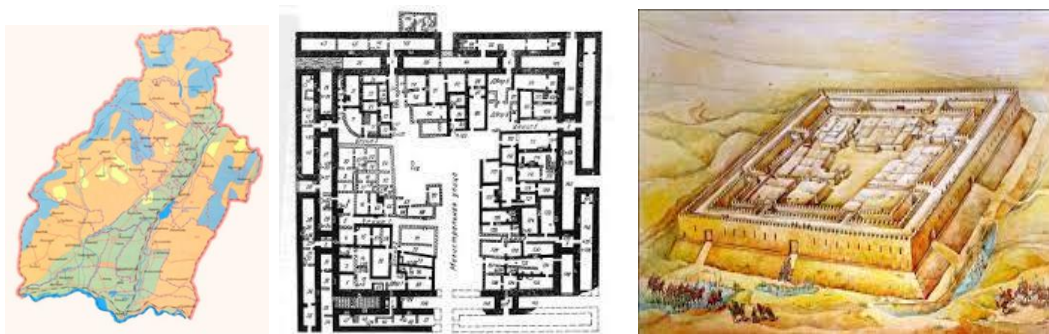
Maqolada, Xiva shahrining Dishan qal'a tarixiy hududini qayta tiklash tamoyillarini ilmiy jihatdan ishlab chiqish va kelajak avlod uchun saqlab qolish keltirilgan. Xiva shahrining tarixiyligini, badiiylikni saqlab qolish, hozirgi kundagi shaharsozlik muammolari o'rganilib, zamonaviy shaharsozlik talablaridan kelib chiqqan holda, me'moriy-rejaviy yechimlarga kelish, sayyohlar uchun zamonaviy maqsadlarda foydalanish bo'yicha, ilmiy jihatdan ma'lumotlar tahlil qilib, Xiva shahridagi Dishan qal'a tarixiy hududini mavjud holatini saqlash, qayta tiklash, aholi yashash hududlarini yaxshilashga qaratilgan. Xivadagi mavjud shaharsozlik muammolari o'rganilib, ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy va loyihaviy takliflar berib o'tilgan.

Asosiy qism. Shaharlar hududida tarixiy maydonlarning shakllanishi, miloddan avvalgi 3-ming yillik o'rtalari, 2-ming yillik boshlarida, qadimiy madaniyat davrida aholi manzillarini qurishda muntazam rejalashtirish xususiyatlaridan foydalanilgan (Qadimgi Xitoy, Misr, Eron va boshqalar).

O'zbekiston hududida tarixiy hududlar (Sopollitepa, Jarqo'ton) miloddan avvalgi 17-14- asrlarda Surxondaryo vohasida jez davrida paydo bo'lgan (*1-rasm*). Yozma manbalarda esa, shahar haqidagi ma'lumotlar Avestoda uchraydi. Hozirgi ba'zi shaharlar (Qarshi – Verqo'rg'on; Hazorasp –Xum-bustepa kabilar) ning shakllanishini tadqiqodchilar miloddan avvalgi 10-8 asrlar bilan bog'laydilar.

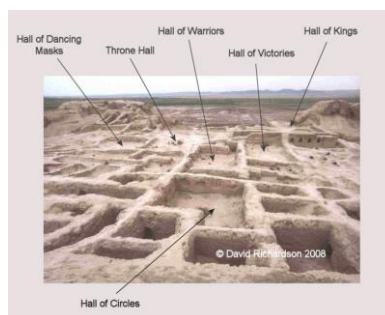
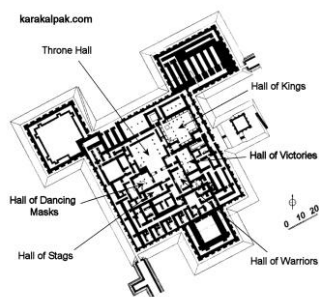
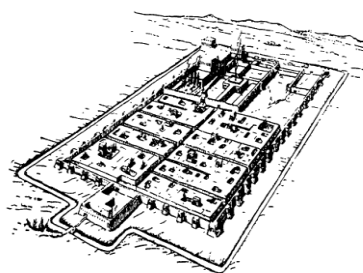
Sopollitepa — Surxondaryo viloyatining (Muzrabod tumani) Sherobod cho'lini kesib o'tgan O'lanbuloqsoy yoqasiga joylashgan jez davriga oid arxeologik shaharsozlik namunasidir. U 1968-yil arxeolog L. Albaum tomonidan topilgan. 1969—74 yillarda A. Asqarov tomonidan o'rganilgan Hududning maydoni taxminan 3 ga. Uning 1 ga. ga yaqin markaziy qismi mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. O'tkazilgan natijasiga ko'ra, uning markaziy qismi murabba shaklida qurilgan qal'adan iborat. Qal'aning tomonlari go'yo 3 qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Aslida esa, qal'ani o'rab olgan devorlar tizimi ichki va tashqi yo'laksimon qopqonlardan tashkil topgan bo'lib qal'a tashqi mudofaa chizig'ida tomonlarga parallel qilib 8 ta yo'laksimon qopqonlar joylashtirilgan. Qal'aning ichki mudofaa tizimida, yo'laksimon qopqonlar oralig'ida, har tomonda ikkitadan murabba shaklida qurilgan xonalar bo'lib, ularga qal'a ichki tomonidan eshik ochilgan. Aynan ana shu xonalar tomon qal'a ichiga joylashgan turar joy majmualari oralab tor ko'chalar o'tgan. Qal'a ichidagi turar joy majmualari uning ichki devorlari bo'ylab joylashgan. Ular ana shu ko'chalar orqali 8 ta mahallaga bo'lingan. Qal'a darvozasidan boshlangan keng yo'l va tor ko'chalar ana shu maydon bilan bog'langan¹. Izlanishlar jarayonida 150 dan ortiq turar-joy majmualari ochildi. Ularni mahalla bo'yicha taqsimlaganda har bir mahalla maydoniga 15—20 tagacha oilaviy turar joy majmualari to'g'ri keladi.

¹ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Sopollitepa>

1-rasm. Sopollitepa (Surxondaryo viloyati)²

*Tuproqqal`a.* Xorazmning qadimgi shaharqal`a xarobasi; mil. 3—4-asrlardagi xorazmshohlar qarorgohi bo`lgan. Hozirgi Beruniy shahri atrofidagi hududda joylashgan.

2-rasm. Qadimiy shahar hududi (*Tuproqqal`a*)³

² <http://www.ijarset.com/upload/2019/july/45-Usovoaus-72.pdf>

³ <http://www.karakalpak.com/anctopraq.html>

Devorning mustahkam janubiy darvozasi tomon markaziy ko'cha o'tgan. Ko'ndalang tushgan ko'chalar shaharni 10 ta kvartal (mahalla)ga ajratgan. Shaharning shimoliy-sharqiy qismida maxsus ko'tarma supa (balandligi 14 m, maydoni 80*80 m) ustiga xom g'ishtdan saroy qurilgan. Unga yondosh qilib balandligi 25 m li 3 ta minorasi bo'lgan ark binosi (maydoni 40×40 m) bunyod etilgan. Arkka sharq tomonidan kutarma yo'lak orqali kirilgan. Hududda 100 ga yaqin turar joy, xo'jalik binolari va 8 ta saroy xonalari loyihalangan.

Tuproqqal'a sug'orish inshootlarining buzilishi, harbiy to'qnashuvlar natijasida xarobaga aylangan⁴.

Shuningdek, shaharsozlikda dunyo bo'ylab ko'plab mudofaa inshootlari - qal'alar qurilgan. Mustahkam hudud ichida qurol-aslaha va oziq-ovqat bilan g'amlangan. Harbiy harakatlar paytida aholi bu yerda himoyalanganlar. Zaxiralar uzoq vaqt qamalga dosh berishga imkon berdi. Shaharsozlikda yagona mudofaa inshootlari va binolar majmuasi ko'rinishidagi mustahkamlash punktlari doimo qal'a devorlari bilan o'ralgan. Harbiy ta'sirlardan himoya, qurilish texnologiyalari takomillashtirildi va ular bilan qal'alarining konturlari ham o'zgardi.

Har xil burchakka ega bo'lgan oddiy yulduz ko'rinishidagi tayanch kamariga ega mustahkamlangan mudofaa nuqtalari, tashqi konturlari bilan oddiy qal'alardan farq qiladi. Qoida tariqasida, bunday istehkomning burchak qismlari o'tkir burchak ostida qurilgan va yopiq pastadir hosil qiluvchi devorlar bilan o'ralgan. Yulduzli qal'aga qush nigohi bilan qaraganda, burchak zonalaridan cho'zilgan devorlar qal'aning markaziy qismiga qiyshayganligini ko'rish mumkin. Qal'aga har tomonlama mudofaa uchun redutlar ham kiritilgan, ular alohida to'rtburchak, beshburchak yoki olti burchakli istehkomlardir.

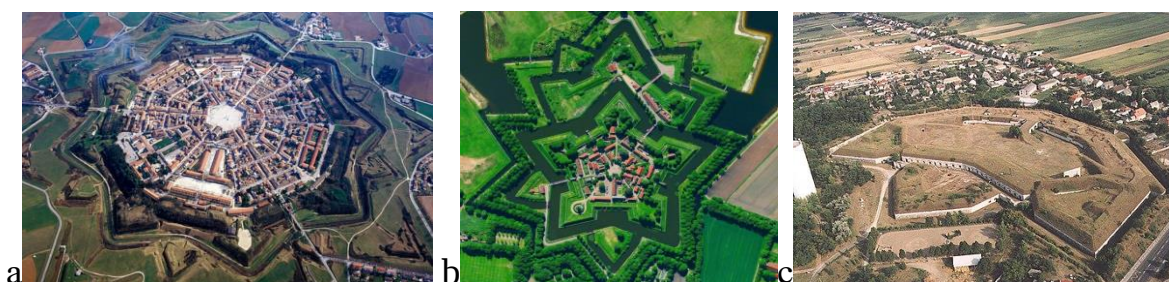
Tarixchilar o'rtasida yulduz qal'alarining maqsadi, ularning shakli va hatto kosmosdagi yo'nalishi haqida juda ko'p qizg'in bahs-munozaralar mavjud. Ushbu

⁴ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA-%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B0>

noodatiy shaklning bir nechta taxminlari mavjud. Ba'zi olimlarning fikricha, birinchi "yulduzli" qal'alarning loyihalari XV asrning ikkinchi yarmida italiyaliklar tomonidan harbiy harakatlar taktikasi o'zgarganligi sababli ishlab chiqilgan. Qal'aning yulduz shaklidagi devorlarini chetlab o'tish, qo'shimcha himoya va hujum qilayotgan piyoda askarlarni yanada zaifroq qilish asosiy maqsad bo'lgan. "Yulduzli" qal'alar 19-asrgacha ko'pgina Yevropa mamlakatlarida qurilgan oddiy va ishonchli istehkom bo'lgan. Qo'shimcha devorlar tufayli qal'a markazigacha bo'lgan masofa oshdi⁵.

3-rasm. "Yulduzli" qal'alarning loyihalariga misollar

⁵ <https://dzen.ru/media/sibved24/krepostizvezdy-v-sibiri-i-karta-s-600-takimi-obektami-po-vseму-miru-5fe30697a26fb132cacc0730>

4-rasm. Hozirgi vaqtda saqlanib qolingan hududlar.

Bunday tarixiy hududlarning yaxshi saqlaganlari quyidagilardir:

- ✓ Palmanova Italiya qal'asi, 1593 yilda qurilgan (4a-rasm);
- ✓ Bourtange Niderlandiya forti qal'asi, 16-asrda qurilgan (4b-rasm);
- ✓ Dunay qirg'og'ida joylashgan vengriyaning Komarno istehkom tizimi (4c-rasm);
- ✓ Almeida 12 nurli yulduz shakliga ega bo'lgan Portugaliyaning himoya nuqtasi (4d-rasm);
- ✓ Заячьём orolida joylashgan rus Петропавловская qal'asi (4e-rasm).